

L'HORTA VELLA (BÉTERA, VALÈNCIA), DE VILLA ALTIMPERIAL A ESTABLIMENT RURAL VISIGÒTIC

José Luis Jiménez Salvador - Josep M. Burriel Alberich* - Manuel Serrano Fajardo* -
Juan Vicente Salavert León* - Miquel Rosselló Mesquida***

INTRODUCCIÓ

Les intervencions arqueològiques a la vil·la romana de l'*Horta Vella* de Bétera han proporcionat un conjunt interessant de materials ceràmics que aporten dades cronològiques fonamentals per a emmarcar els canvis i les modificacions arquitectòniques documentades al conjunt termal de la vil·la altimperial al llarg del baix Imperi i l'antiguitat tardana, reconvertit per a usos eminentment agrícoles, d'entre els quals destaca una àrea amb estructures per a transformar (*torculum*) i conservar (magatzem) el producte elaborat. Aquests canvis són el reflex de les profundes transformacions socials i econòmiques d'aquest important establiment rural ubicat a la vora de la rica plana al·luvial del *territorium* de l'antiga *Valentia* (fig. 1).

La producció i possible comercialització de l'oli local permeten indagar sobre la naturalesa d'aquesta comunitat rural, i sobre la relació amb el seu entorn urbà pròxim i el caràcter obert de la seva economia a través de la continuïtat dels intercanvis comercials amb l'exterior, tal com revela la presència de productes importats (ceràmica de cuina, vaixel·la de taula i àmfores) fins al segle VII.

La continuïtat de l'ocupació va més enllà del període que ens ocupa i documenta un altre tipus de transformacions, ara de caràcter defensiu, durant els segles VIII i X, que posen de manifest la importància d'aquest enclavament fins a l'establiment del califat cordovès.

* Universitat de València.

** Museu de Cullera.

Foto 1. L'Horta Vella/02, vista aèria.

Foto 2. L'Horta Vella/02, vista aèria.

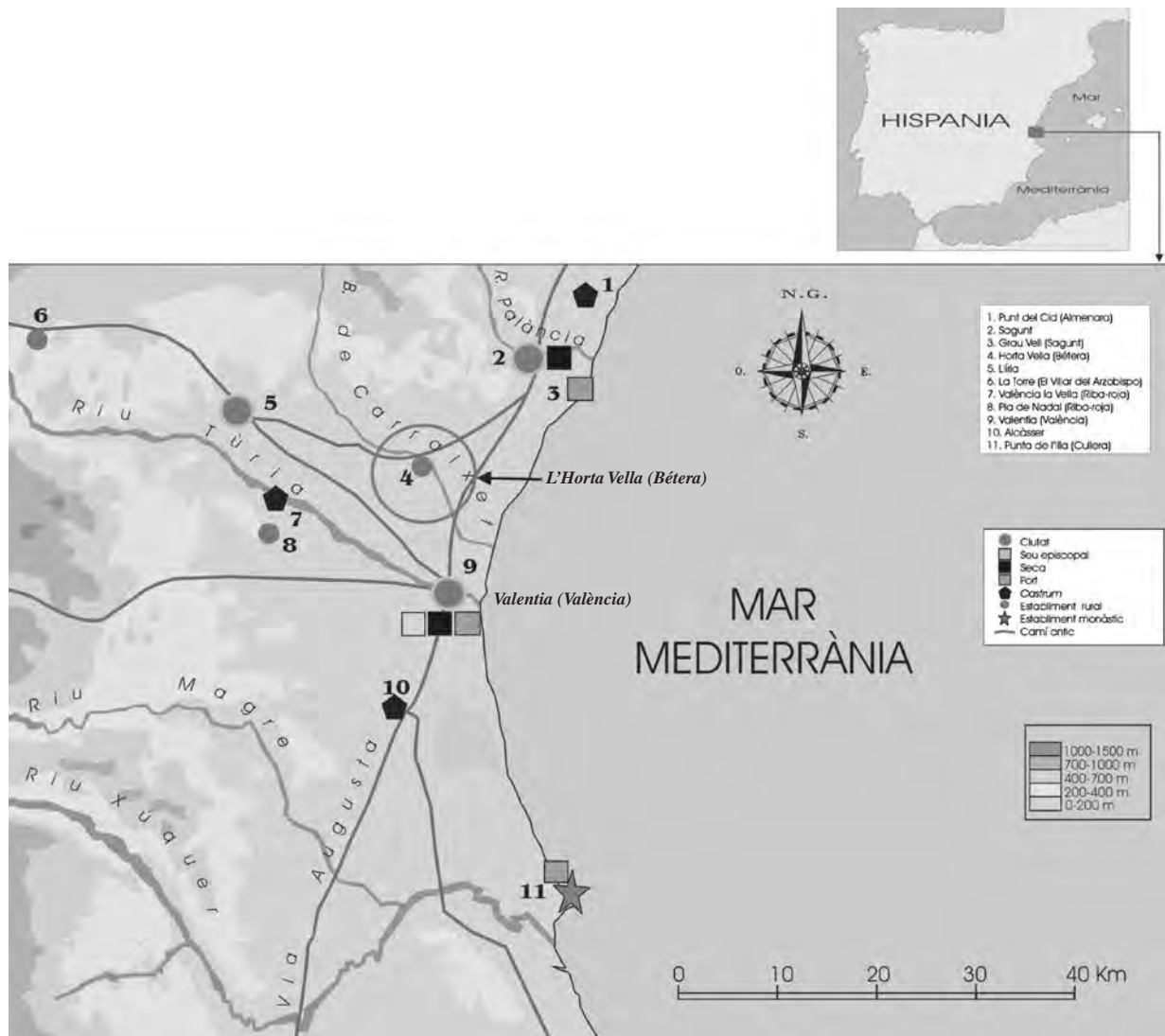

Figura 1. Entorn tardoantic (s. IV-VIII) de l'Horta Vella (Bétera, València).

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA I ENTORN ARQUEOLÒGIC (fotos 1 i 2)

La vil·la romana de l'Horta Vella es localitza a la partida homònima del terme municipal de Bétera, al sud-est del nucli urbà, en una zona caracteritzada per l'abundància d'aigua i les terres fèrtils, que juntament amb la seva posició macrogeogràfica, a mig camí entre Sagunt i Lliria i al nord-est de Valentia, fa del lloc un enclavament idoni per al control i l'explotació del territori esmentat.

Quant a l'entorn arqueològic, la comarca natural en què s'inseria l'Horta Vella, en època romana altimperial, apareix densament ocupada, si jutgem les nombroses restes associades a *villae* rústiques, que ara justament comencen a ser objecte

d'estudi, però que són reveladores d'una romanització intensa (Burriel i Verdú, 1999, fig. 1).

Pel que fa al poblament tardoromà i visigòtic de la zona, el panorama és més complex. L'Horta Vella és un dels escassos jaciments no urbans en els quals s'ha documentat una ocupació de caràcter agropecuari. Cal destacar que l'Horta Vella es localitza al centre del triangle format pels nuclis urbans de Valentia (seu episcopal i seca), Saguntum, on s'arribà a encunyar moneda durant els regnats de Gundemar (609-612), Sisebut (612-621), Ègica-Vitiza (698-702) i Edeta-Llíria, on es documenten transformacions importants, als segles VI i VII, amb la cristianització d'un santuari i un complex termal de l'època Flàvia (Escrivà, Martínez i Vidal, 2001).

Més a l'oest, al marge dret del riu Túria i relativament a prop de l'Horta Vella, s'emplaça el

castrum visigòtic de *València la Vella* i la vil·la àulica del *Pla de Nadal*, ambdós a Riba-roja. Completa el panorama de l'entorn visigòtic l'enclavament monàstic de *Punta de l'Illa* a Cullera.

Tot apunta que, de la mateixa manera que a l'època imperial, l'*Horta Vella* de Bétera estigué vinculada en època visigòtica a *Valentia*, ara seu episcopal.

SEQÜÈNCIA ESTRATIGRÀFICA

Les dues campanyes d'excavació efectuades fins al moment, durant els anys 2001 i 2002, han proporcionat una seqüència d'ocupació interessant que abraça un marc cronològic ampli dividit en quatre fases constructives consecutives; de les tres primeres se n'ofereix una de breu (fig. 3).

Fase imperial, segles II-V (fot. 3 i 4)

La primera de les quatre fases documentades és la imperial, subdividida, almenys, en dues sub-fases. S'inicià al final del segle I o el principi del segle II per finalitzar a mitjan segle V. La majoria de les estructures conservades pertanyen a aquesta època. Es tracta de cinc estances alineades en un eix nord-sud que formaren part d'una instal·lació termal típica. Els espais documentats són una habitació de forma més aviat rectangular identificada amb unes latrines. Al sud d'aquestes, s'hi va edificar l'*apoditerium*, amb prou feines conservat i que donava pas al *frigidarium*, del qual de moment s'ha descobert una gran piscina de més de 6 m² de superfície, precedida d'un pis pavimentat amb petites rajoles rectangulars i romboïdals. Al sud de l'estança freda trobem el *tepidarium*, al qual s'accedeix mitjançant un petit llinzar marcat amb carreus de pedra tova. D'aquesta segona sala, de forma rectangular, se'n conserva bona part de les *pilae* de l'antiga *suspensura* de l'*hypocaustum*. Cal destacar el mur que separa ambdues habitacions, que conserva una alçada de 4,5 m i que inclou l'arrancament de les voltes que les cobrien. Aquest mur conserva també restes de perforacions, a les quals segurament hi degueren anar inserits els claus ceràmics que sustentaven la *concameratio*. Al mur que tancava el *tepidarium* pel sud, hi trobem el llinzar de comunicació amb el *caldarium*, que és, amb diferència, l'estança que s'ha conservat més malament, ja que no han quedat restes de l'*alveus* i tan sols són apreciables algunes empremtes de *pilae*. En el mur que el delimita per l'est, s'hi ins-

Foto 3. L'Horta Vella/02, vista general del *frigidarium*.

Foto 4. L'Horta Vella/02, *tepidarium* 1.

tal·là un *praefurnium*, excavat parcialment durant la campanya de l'any 2002.

Fase tardoantiga I, mitjan segle V

En aquesta fase constructiva nova es produí una transformació molt important dels banys. Els canvis afectaren gairebé tots els ambients descrits a la fase anterior, amb una reducció significativa de l'espai ocupat. Les latrines foren anul·lades o amortitzades amb reblits datats de mitjan segle V, en els quals es recuperà força fauna domèstica i ceràmiques de procedència diversa. El paviment de l'*apoditerium* fou destruït, i l'accés al frigidari, cegat per un mur de maçoneria ample. Aquests canvis indiquen que ambdues habitacions quedaren fora d'ús.

Quant al frigidari, s'observa com al sector nord, hom hi construí un mur de maçoneria sòlid orientat est-oest que quedà unit perpendicularment amb el que tancava l'esmentat llinzar. La piscina antiga s'anul·là i s'elevà el pis mitjançant un potent rebliment que ha pogut datar-se de mitjan segle V.

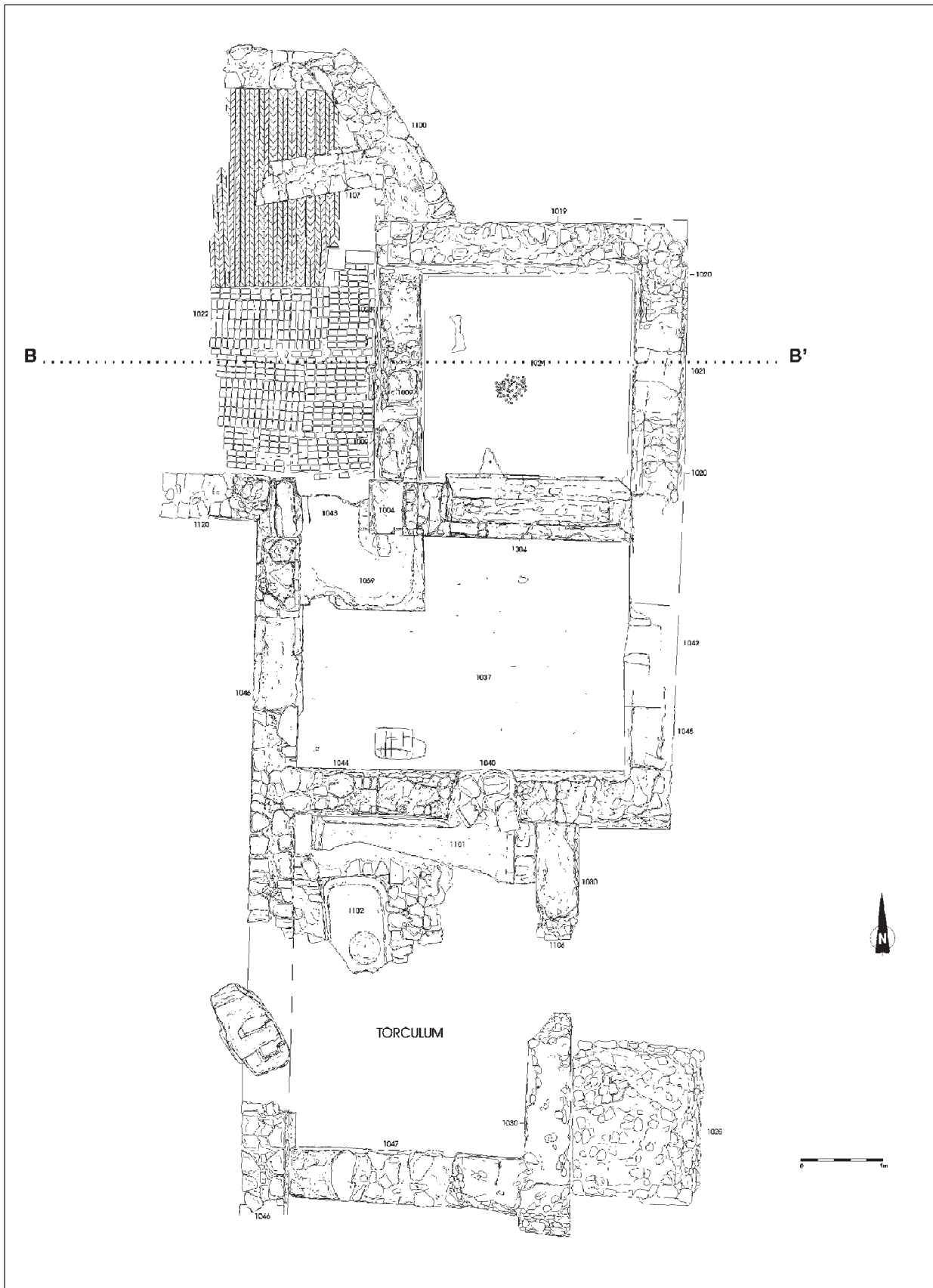

Figura 2. Planimetria de l'Horta Vella/02, nivell tardoantic (s. v-vi).

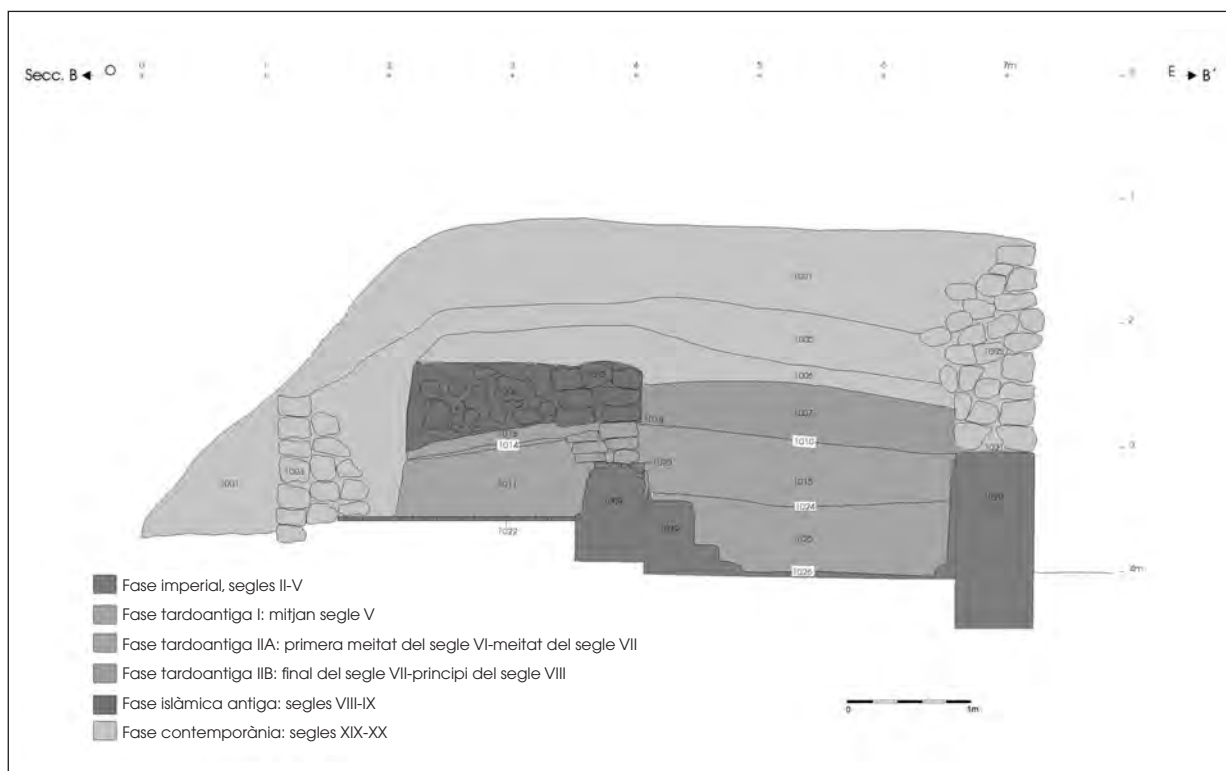

Figura 3. L'Horta Vella/02, Secció B-B' (oest-est).

Al mur que tancava la piscina per l'est, s'hi obrí una gran porta. Al frigidari, el pis de rajoles perdurà durant tota aquesta fase, encara que els canvis funcionals que es produïren a les instal·lacions de la vil·la s'hi deixaren sentir. Aquests canvis possiblement foren produïts per petjades de fogueres i per una possible activitat relacionada amb la manipulació del ferro (s'hi ha trobat escòria). Al tepidari, hom hi desmuntà el paviment i l'espai buit fou omplert amb un rebliment d'1 m de potència que recuperà l'antiga cota de trànsit i mantingué alhora *in situ* les *pilae*. Aquesta habitació passà a desenvolupar una funció de magatzem. L'antic caldari fou transformat profundament, i passà a funcionar com a *torculum*. Aquesta actuació implicà la destrucció de les instal·lacions associades amb la fase termal (fig. 2).

D'aquesta instal·lació nova, que degué construir-se durant la segona meitat del segle v, tan sols n'ha quedat *in situ* un dipòsit rectangular molt fondo, en el qual es decantava l'oli premsat. Uns altres elements mobles relacionats amb l'activitat són alguns blocs de pedra que serviren per a subjectar i moure el *prelum* o la biga que premsava les olives. Les aficions contemporànies (transformacions agrícoles dels segles XIX i XX) desgraciadament destruïren quatre de les cinc parts del *tor-*

culum, fet que en dificultà la datació directa i absoluta (foto 5).

Fase tardoantiga II, des de la primera meitat del segle VI fins a mitjan segle VIII

Aquesta tercera fase d'ocupació de l'antiga vil·la, ara convertida en una granja visigòtica, mostra alguns canvis: a la zona exterior, la no ocupada, que coincideix amb el lloc on estigueren les latrines i l'apoditeri, s'hi seguí produint vessaments i s'hi excavaren fosses-femer.

Ja a l'interior de la granja, l'espai que ocupava l'antic frigidari i la seva piscina eren elevats al mateix nivell i comunicats a través d'un llindar que mantingué aïllat l'espai de 6 m² de l'antiga piscina. El magatzem que hi havia sobre l'antic tepidari presentà com a novetat l'anul·lació de la comunicació entre el que fou el frigidari, ara 1 m més elevat i el magatzem en què es convertí el tepidari. Respecte del *torculum* tardoantic, tot apunta que mantingué la seva funció.

D'acord amb la informació recollida fins al moment, l'Horta Vella de Bétera es converteix en una de les referències més clares per a calibrar les transformacions que es produïren en els establiments rurals romans en terres valencianes durant l'anti-

Foto 5. L'Horta Vella/02, torculum visigòtic.

guitat tardana, on un dels canvis més evidents fou la inutilització, en els sectors residencials, d'elements que havien caracteritzat fins aquell moment el sistema de vida romà, com són els conjunts termals i la seva substitució per elements destinats a activitats de caràcter productiu, un

fenomen ben conegut a la veïna *Tarraconensis* (Chavarría, 1998).

En conseqüència, l'*Horta Vella* està en unes condicions immillorables per a documentar l'explotació en època romana del territori situat al nord de *Valentia* i la seva transformació durant els segles que preludeixen l'inici de l'edat mitjana.

LA CERÀMICA TARDOANTIGA

Sigles utilitzades

SCA (*sigillata* clara africana), SPG (*sigillata* paleocristiana gris), FHMW, FCW (Fulford Hand Made Ware; Fulford Coarse Ware) (Fulford i Peacock, 1984), RHW (Reynolds Hand Made Ware) (Reynolds, 1993), RE (romà ebusità) (Ramón, 1986).

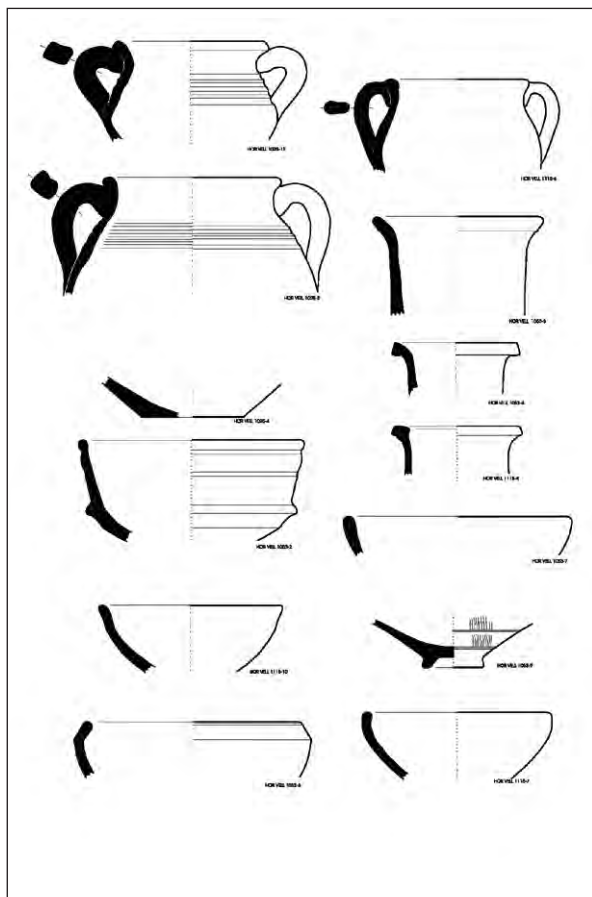
S'han diferenciat quatre fases ceràmiques bàsiques (fig. 4):

Fase I (lám. 1 i 2). Mitjan segle v dC, UE 1025, 1053, 1118.

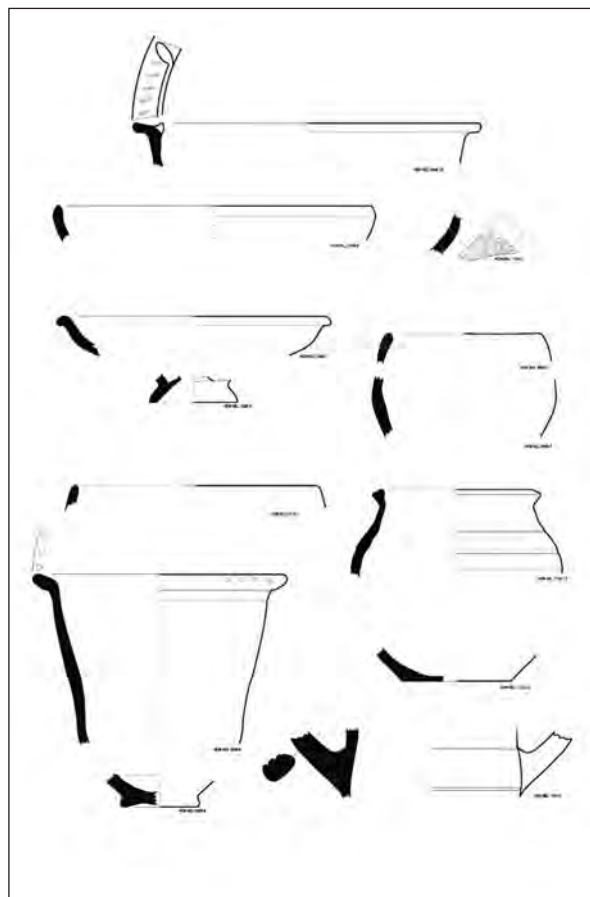
De la ceràmica fina de taula, en destaquem la producció de SCA Hayes 62A (1118-3) i la producció gala SPG Rigoir 6 (1053-9). La ceràmica de cuina destinada al foc està representada per produccions a mà/torn lent de la Mediterrània central (Lípari), que són: les produccions FHMW 1.2, forma 8 (1118-1) i RHW 8.1 (1053-7), possiblement amb origen al sud d'Alacant o Múrcia. També són característiques d'aquesta fase un tipus d'olles destinades al foc fetes a torn, de vora reentrant i base plana (1118-13/14) o vora girada a l'exterior (1025-3/4, 1025-11), ambdues amb la

LA CERÀMICA TARDOANTIGA		
<i>Fases constructives</i>	<i>Ceràmica tardana</i>	<i>Cronologia</i>
Fase imperial (2 subfases)		Segle II-mitjan segle V
Fase tardoantiga I	Fase I	Mitjan segle V
Fase tardoantiga IIA	Fase II Fase III	Primera metitat segle VI- mitjan segle VII
Fase tardoantiga IIB (sense estructures)	Fase IV	Final segle VII- principi segle VIII
Fase islàmica antiga		Segles VIII-IX

Figura 4. L'Horta Vella/02, quadre cronològic.

Làmina 1. Fase I.

Làmina 2. Fase I.

vora engruixida, amb petites nanses de secció quadrangular que surten del llavi i amb canaletes al terç superior de la peça.

Un altre grup és el representat pels recipients a torn, per a contenció, consum, preparació d'aliments o altres activitats auxiliars, no destinats al foc, normalment de pastes oxidants i superfícies engalbades. D'aquest, en destaquem les produccions ebusitanes: un recipient amb tub abocador RE 0901a (1053-6), un llibrell amb decoració digitada (1025-6/8), un cossi (1025-7/9) i d'altres produccions majoritàriament d'origen desconegut: cossis (1118-7, 1118-10), morters (1053-2), morters africans (1025-10), gerres (1053-4, 1053-8, 1118-4) i petites olles de rebost (1118-6). També hi ha constància de gerres amb decoració pintada de color roig (1118-2) i blanc.

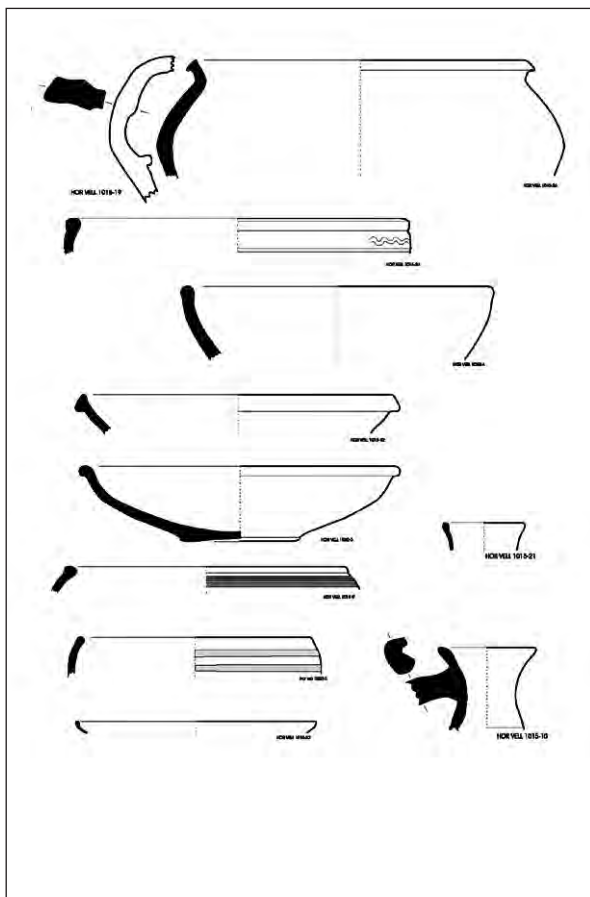
Les àmfores són escasses i únicament se n'han pogut individualitzar les produccions ebusitanes (1025-2) i alguns fragments de pasta africana i bètica.

La cronologia del conjunt ens remet clarament al segle v dC. Malauradament les produccions fines de taula són tan escasses que no ens serveixen

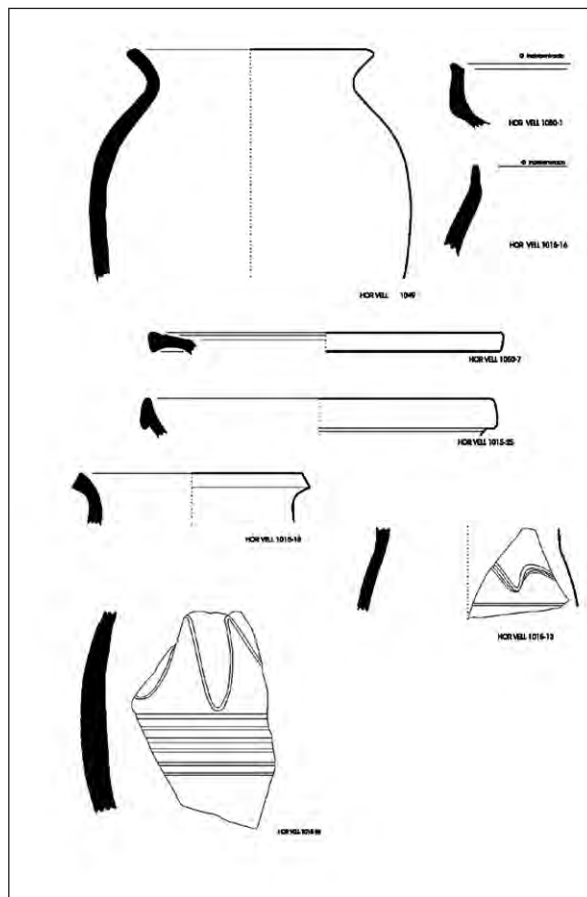
com a indicador cronològic. La SCA Hayes 62 té una cronologia del 350-425. D'altra banda, la SPG és una producció que a València apareix força a partir del segon quart del segle v, però, sobretot, a partir de la segona meitat de l'esmentat segle. Les produccions a mà/torn lent també indiquen una cronologia del segle v. Les ceràmiques RHW 8 es detecten, a València, a partir del segon quart del segle v, i substitueixen la producció RHW 7, típica del segle iv (Burriel i Rosselló, 2000). La producció de Lípari FHMW 1.2 forma 8 (Macias, 1999) també presenta una cronologia similar. Ambdues apareixen, acompanyades també de SPG, al nivell d'enderroc de l'edifici administratiu de l'Almoïna, datat a mitjan segle v (Marín i Ribera, 1999).

Un altre indicador cronològic el tenim en la producció ebusitana de recipients amb tub abocador RE 0901a datats a partir de la primera meitat del segle v i primer quart del segle vi a Eivissa (Ramón, 1986; Ramón i Cau, 1997).

Amb aquestes dades proposem una data de c. 450 per a la formació d'aquests dipòsits que marquen el final de l'ús de les termes com a tal.

Làmina 3. Fase II.

Làmina 4. Fase II.

Fase II (làm. 3 i 4). C. segon quart del segle vi dC, UE 1015, 1050.

La ceràmica fina de taula està representada per la producció SCA Hayes 73 (1050-7) i Hayes 99 (1015-25). La ceràmica a mà/torn lent és molt abundant i d'origen desconegut, potser local, i es documenta en olles i gerres (1015-14, 16, 18, 19, 26). A torn, també destinada al foc, apareixen olles i cassoles (1015-9), aquestes darreres amb la part superior de la superfície externa estriada i amb similituds a les del final del segle v i l'inici del vi a València (Pascual, Ribera i Rosselló, 2003).

Ceràmica de cuina no destinada al foc: ampolla (1015-10); gerreta amb decoració incisa de meandres, possiblement d'origen africà (1015-13); plat/tapadora (1015-12); cossi (1050-1); ceràmica decorada pintada de color blanc; cossi (1050-5); ceràmica ebusitana: recipient amb tub abocador (1015-24) assimilable al tipus RE-901c (Ramón i Cau, 1997), i fonts i cossis grans (1050-3, 1050-4).

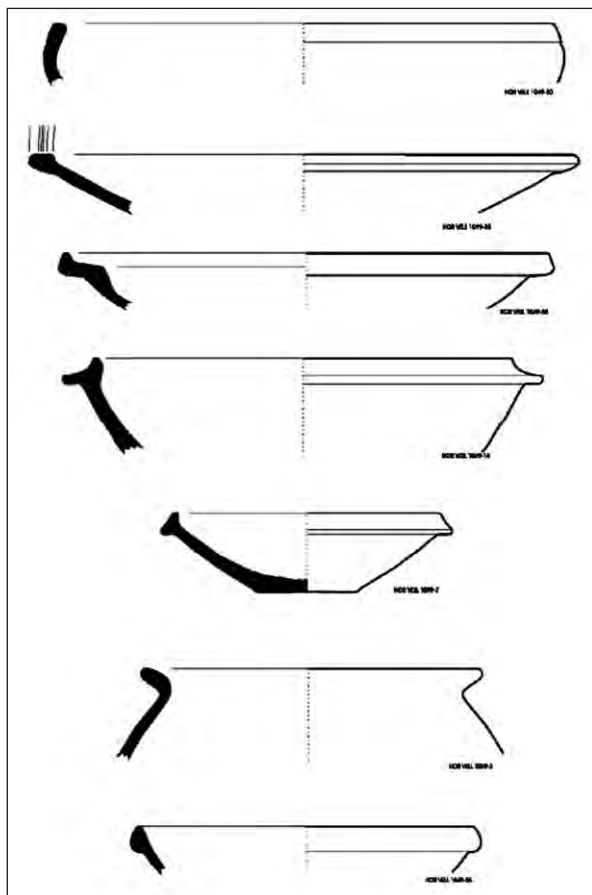
Àmfores: Key 19 i àmfora globular de petites dimensions, d'origen africà probablement, amb decoració incisa de meandres, símil Key 71 (1015-23)

Vidre: vas (1015-21) i plat (1015-22).

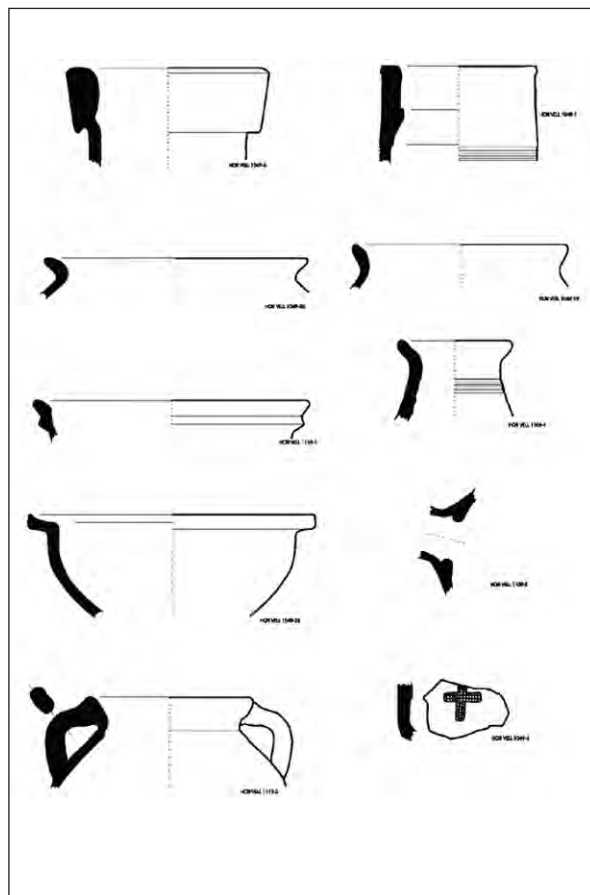
La cronologia prové sobretot de la SCA Hayes 99 que, tot i que és una forma controvertida d'establir cronologia, és pròpia de contextos del final del segle v, i habitual al llarg del segle vi fins en un moment indeterminat del segle vii. D'altra banda, la presència del recipient amb tub abocador i decoració incisa tipus RE-901c, que aparegué al voltant del primer quart del segle vi a Eivissa, i el fragment d'àmfora amb decoració incisa símil Key 71, també pròpia de contextos a partir del segle vi, reforcen la cronologia proposada.

Fase III (làm. 5, 6 i 7). Final del segle vi dC / mitjan segle vii dC, UE 1109, 1111, 1116, 1038, 1039, 1049, 1052, 1076, 1099.

La vaixela de taula està representada per SCA Hayes 99 (1049-25) i un tipus poc conegut (1099-15) similar a la forma 1014-1015 de Reynolds (1987), la qual posteriorment (1993, p. 136-137, làm. 58, W11a.1 i 2) es classificà com a ceràmica comuna d'origen nord-africà, amb una pasta similar a la SCA però sense vernís, o molt diluït,

Làmina 5. Fase III.

Làmina 6. Fase III.

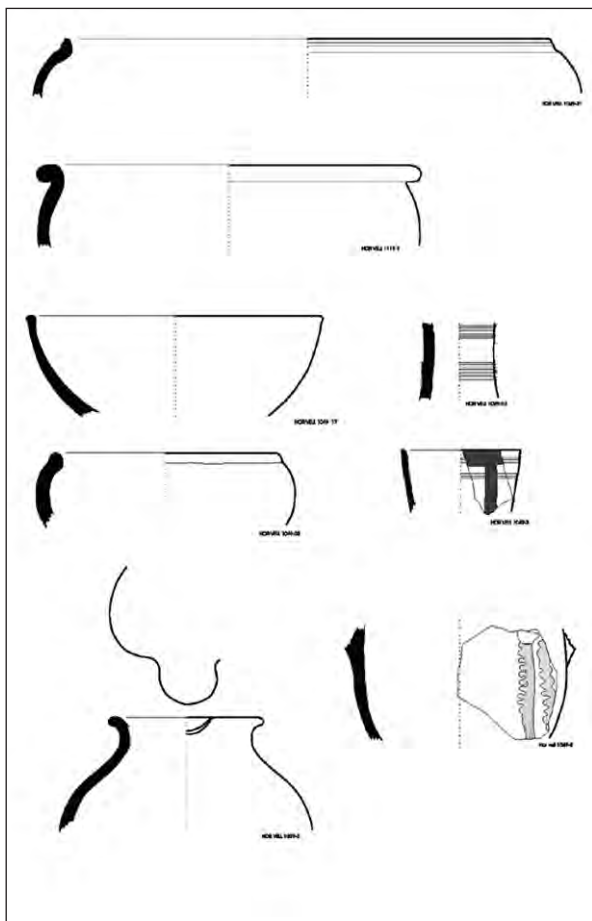
i amb algun exemplar a Cartago (Hayes, 1978, fig. 12.4), tal vegada emparentada amb la forma 108 de Fulford (Fulford i Peacock, 1984), aquesta darrera molt rara. En tot cas, però, són formes pròpies del final del segle VI i VII. El nostre exemplar conserva vernís del tipus D2.

La ceràmica comuna durant aquesta fase és molt abundant i variada. La ceràmica a mà/torn lent, al contrari que al període anterior, i de la mateixa manera que passa a la ciutat de *Valentia* (Pascual, Ribera i Rosselló, 2003), és molt escassa: una cassola baixa (1049-30) de producció desconeguda. De la ceràmica a torn destinada al foc, en destaquen les produccions d'origen africà i les cassoles FCW 68, 12.1 (1049-21) i FCW 64, 24.2 (1049-22); les olles de vora girada, sense nanses (1049-19, 20; 1099-3), habituals a València a partir del 550 juntament amb la cassola FCW 68, 12.1 (Pascual, Ribera i Rosselló, 2003); la cassola FCW 64, 24.2, típica de nivells del final del segle VI i, sobretot, del segle VII; unes altres cassoles, d'origen desconegut, com la 1049-23 i 1049-28, ambdues fetes amb la mateixa pasta i d'origen oriental probablement, ja que la

seva pasta recorda a la *fabrica* 3.9 (Fulford i Peacock, 1984), i un bol o cossi (1049-17).

Destinat al foc, hi trobem un petit gerret amb bec abocador de pessic (1039-2), tal vegada per a escalfar líquids o semilíquids, ja que apareixen sistemàticament amb indicis (sutge) d'haver anat al foc. És una forma que es detectà a València al final del segle VI, però sobretot el segle VII; en tot cas, mai abans del 575 (Pascual, Ribera i Rosselló, 2003). Té similituds amb la sèrie 18 de Gutiérrez Lloret (1996), datada al segle IX, però també en trobem de semblants al Tolmo de Minateda, datats al segle VII (Gutiérrez Lloret, 1998, fig. 7,3). També hi trobem una olla amb nanses, totalment minoritària en relació amb les olles de vora girada sense nanses característiques d'aquest període, representada per l'exemplar 1111-2.

Dins de la ceràmica de cuina no destinada al foc, hi trobem orses i bols amb tub abocador de pasta no ebusitana (1109-2, 1116-1) típics a *Valentia* a partir del final del segle VI i, sobretot, al llarg del segle VII. També morters (1099-7), probablement d'origen africà, en contextos del final

Làmina 7. Fase III.

del segle VI i VII, que imiten profusament els morters amb *visera* curta tipus Hayes 91 D (Pascual, Ribera i Rosselló, 2003).

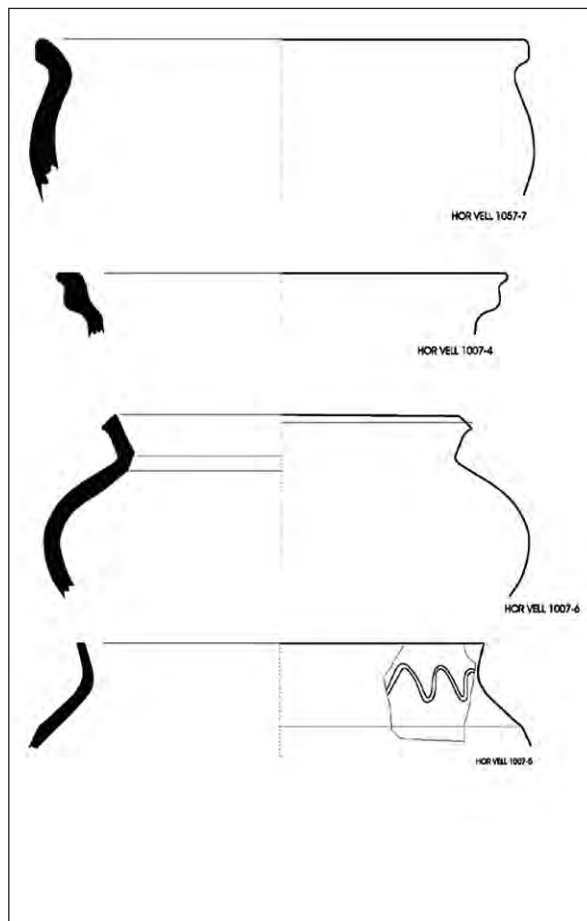
De producció ebusitana, hi trobem cossis amb tub abocador i morters (1049-18).

També trobem orses d'emmagatzematge (1111-1), gerrets amb decoració pentinada 1109-1, gerres pintades de blanc (1049-2) i de roig (1049-3). Un altre tipus de decoració, en aquest cas estampillat, és un fragment de cos de pasta fina grisa decorat amb una creu (1049-4), que ens recorda les produccions grises d'imitació de la *sigillata* paleocristiana de la Meseta (Caballero, 1989).

Quant a les àmfores, n'hi ha d'africanes tipus Keay 55 A (1049-1), Keay 61 D (1049-6), típica del segle VII, un fragment d'amforeta globular amb decoració incisa, símil Keay 71, ebusitana tipus Keay 79 (1099-10), i bètica Keay 19, aquesta darrera ja residual.

Fase IV (làm. 8). Final del segle VII dC - inici del segle VIII dC, UE 1007, 1057.

La ceràmica és molt escassa i de tipologia poc

Làmina 8. Fase IV.

variada, majoritàriament destinada al foc, i feta a mà/torn lent. Probablement residual és la vora motllurada (1007-4) pertanyent a un recipient amb tub abocador, típic de contextos *c.* 575-650. A banda d'això, una peça molt interessant és l'olla amb decoració incisa de meandres 1007-5, de pasta beix clar, fina i amb alguns punts de calç. Aquesta peça té similituds clares amb una altra de similar procedent del nivell d'abandonament del jaciment visigòtic de Pla de Nadal (Riba-roja de Túria), que deu datar-se als primers decennis del segle VIII (Juan i Pastor, 1989, p. 142, fig. 3.2). La peça 1007-6 s'assembla, tècnicament i morfològicament, a les produccions a mà/torn lent de la fase II (concretament, 1015-26) i, per això, probablement sigui residual, encara que no podem deixar d'assenyalar la seva semblança formal amb algunes peces del segle VII de Sant Martí d'Empúries (Llinàs, 1997, fig. 8 i 11). Finalment, parlem d'una cassola alta (1057-7), de pasta marró rogenca amb abundant desengreixant de quars, amb superfícies interiors i exteriors ennegrides, que ens recorda exemplars similars amb nanses de Recópolis (CEVPP, 1991, fig. 1 i 8).

D'altra banda, en estrats islàmics o posteriors, es recuperaren materials residuals, però representatius dels nivells estudiats aquí, com SCA Hayes 91c, 93, 99 i una àmfora africana Keay LXII, que il·lustren una mica més la comercialització d'aquests productes a través del centre redistribuïdor de la ciutat de *Valentia*. Les properes campanyes d'excavació de la vil·la de l'*Horta Vella* de Bétera de ben segur que ampliaran les dades fins ara aportades.

BIBLIOGRAFIA

- BURRIEL, J. M.; ROSSELLÓ, M., 2000: Un vertedero bajoimperial en la C/. Conde de Trénor, 13-14 (Valencia). Estudio de sus materiales, *Saguntum*, 32, Universitat de València, p. 169-184.
- BURRIEL, J. M.; VERDÚ, J. M., 1999: La vil·la romana de les Paretetes dels Moros de Montcada (l'Horta nord), València. Introducció al seu estudi, *Actes del I Congrés d'Estudis de l'Horta nord (Meliana, 16-18 de maig de 1997)*, Centre d'Estudis de l'Horta Nord, p. 19-38, València.
- CABALLERO, L., 1989: Cerámicas de época visigoda y post-visigoda de las provincias de Cáceres, Madrid y Segovia, *Cerámicas de época visigoda en la Península Ibérica. Precedentes y perduraciones. Boletín de Arqueología Medieval*, 3, p. 75-107, Madrid.
- CEVPP, 1991: Cerámicas de época visigoda en la Península Ibérica. Precedentes y perduraciones, IV Congreso Internacional, *Cerámica medieval no Mediterráneo occidental* (Lisboa 1987), p. 49-67, Lisboa.
- CHAVARRÍA, A., 1998: Els establiments rurals del llevant de la Tarraconesa durant l'antiguitat tardana: transformacions arquitectòniques i funcionals, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, xxxix, p. 9-30.
- ESCRIVÀ, V.; MARTÍNEZ, C.; VIDAL, X., 2000: Edeta kai Leiria. La ciutat romana d'Edeta de l'època romana a l'antiguitat tardana, *Lauro*, 9, Ajuntament de Lliria, p. 11-91.
- FULFORD, M. G.; PEACOCK, D. P. S., 1984: *Excavations at Carthage: the British Mission I.2. The Avenue du Président Habib Bourguiba, Salammbô. The Pottery and other ceramic Objects from the Site*, Sheffield.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 1996: *La Cora de Tudmir. De la antigüedad tardía al mundo islámico. Poblamiento y cultura material*, Col·lecció de la Casa de Velázquez, 57. Madrid-Alacant.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 1998: Il confronto con la Hispania orientale: la ceramica nei secoli VI-VII, *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes*, p. 549-567, Florència.
- HAYES, J. W., 1972: *Late Roman Pottery*, Londres.
- HAYES, J. W., 1978: Pottery Report, 1976, HUMPHREY, J. H. (ed.), *Excavations at Carthage, 1976, conducted by the University of Michigan*, IV, p. 23-98, Ann Arbor.
- JUAN, E.; PASTOR, I., 1989: Los visigodos en Valencia. Pla de Nadal: ¿una villa áulica?, *Boletín de Arqueología Medieval*, III, p. 137-179.
- KEY, S. J., 1984: *Late Roman amphorae in the western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*, British Archaeological Reports, Int. Ser. 196, Oxford.
- LLINÀS, J., 1997: La excavación de la carretera de San Martín de Ampurias (Gerona): Un ejemplo de la evolución de los contextos cerámicos durante la antigüedad tardía en el litoral catalán, *AEspA*, 70, p. 149-169, Madrid.
- MACIAS, J. M., 1999: *La ceràmica comuna tardeoantiga a Tàrraco*, Tulcis 1, Tarragona.
- MARÍN, C.; RIBERA, A., 1999: Un edificio público bajoimperial del foro de Valentia, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 9, p. 277-289, Lleida.
- PASCUAL, J.; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., 2003: Cerámicas de la ciudad de Valencia entre la época visigoda y omeya (siglos VI-X), *Anejos de AEspA*. XXVIII, p. 67-117.
- RAMÓN, J., 1986: *El baix Imperi i l'època bizantina a les Illes Pitiüses*, Eivissa.
- RAMÓN, J.; CAU, M. A., 1997: Niveles de época vándala de Es Castell (Eivissa), *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (IV-X)*. *Arqueo Mediterrània*, 2, p. 269-311.
- REYNOLDS, P., 1987: *El yacimiento tardorromano de Lucentum (Benalua-Alicante): Las cerámicas finas*, Catálogo de Fondos del Museo Arqueológico II, Diputació Provincial d'Alacant.
- REYNOLDS, P., 1993: *Settlement and Pottery in the Vinalopó Valley (Alicante, Spain) A. D. 400-700*, BAR International Series 588, Oxford.